

МЕТАЛЕПСИС І НАРАТИВ: ОГЛЯД ТЕОРЕТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**METALEPSIS AND NARRATIVE: A REVIEW OF THEORETICAL STUDIES****Юферева О.В.,***orcid.org/0000-0003-4700-8002**доктор філологічних наук, доцент,**професор кафедри філології та перекладу**Київського національного університету технологій та дизайну*

У статті розглядаються сучасні концепції металепсису, його ознаки та різновиди. Концепт «металепсису» є своєрідним синтетичним утворенням, що інтегрує інструменти, прийоми, серед яких один із найважливіших базується на активізації читача. Металепсис перетинається з аутометарефлексією, прийомами одивнення, проте тільки на одному зі своїх рівней. Відповідно, металепсис зачіпає глибший шар текстотворення, який дослідники визначають як онтологічний. Розгляд цих категорій зумовлює головні завдання представленої роботи. Металепсис сьогодні усвідомлюється як спосіб художнього мислення, що спрямований на підрич усталеної ілюзії, меж, конвенцій. Огляд досліджень переконує у тому, що функціональні можливості металепсису значно розширилися. Наративний металепсис притаманний також невербальним медіа, впливає на транс- та інтермедіальні контакти та переходи. Одним із найменш вивчених аспектів є особливості металепсису нон-фікшн літератури. Парадоксальність, антиілюзійність, ська настанова, подолання ієрархії та меж світів, автореференційність – властивості металепсису, що відкривають приховане, переозначають усталене та прийняте. Його головна функція – активізація читача, пробудження сумнівів, запитань, відчуття заплутаності та відкриття множинності інтерпретацій. Попри поширене уявлення про трансгресивність металепсису, дослідження демонструють, що цей інструмент не завжди призводить до зламу і перетину наративних меж, є більш витонченим і багатоманітним. Крім того, не завжди відбувається антиілюзійний ефект, адже деякі типи металепсису посилюють занурення в ілюзію. Переходи між наративними рівнями можуть виконувати різні функції, моделюючи гнучкість взаємозв'язку уявного світу, наратора, світу читача і реальності.

Ключові слова: наратив, металепсис, дієгезис, трансгресія, фікційність.

The article examines the modern concepts of metalepsis, its characteristics and varieties. The notion of "metalepsis" is a kind of synthetic formation that integrates tools and techniques crystallized in searching for approaches to the self-referential discourse, among which one of the most significant is based on the reader's activation. Metalepsis intersects with autometareflection, the technique of estrangement. Accordingly, metalepsis affects a deeper layer of text creation, defined as ontological. Consideration of these categories determines the main tasks of the presented work. Metalepsis is a way of artistic thinking to undermine established illusions, boundaries, and conventions. A review shows that metalepsis has expanded its functionality. Narrative metalepsis also extends to the non-verbal media, affecting trans- and intermedial contacts and transitions. One of the least studied aspects is the features of metalepsis in non-fiction literature. Paradoxicality, anti-illusionist intention, overcoming hierarchy and boundaries of worlds, and self-referentiality are properties of metalepsis that reveal the hidden and redefine the established and accepted. Its main function is to activate the reader, to awaken doubts, questions, and feelings of confusion, and to open up a multiplicity of interpretations. Despite the widespread perception of the transgressive nature of metalepsis, research shows that this tool does not always lead to breaking and crossing narrative boundaries, but is more sophisticated and multifaceted. In addition, the anti-illusionist effect does not always occur, because some types of metalepsis, on the contrary, increase immersion in the illusion. Transitions between narrative levels can perform different functions, modelling the flexibility of the relationship between the imaginary world, the narrator, the reader's world, and reality.

Key words: narrative, metalepsis, diegesis, transgression, fictionality.

Постановка проблеми. Металепсис у сучасному літературознавстві є категорією, яка провокує нові інтерпретації та запитання, виступає своєрідною призмою бачення транс- та інтермедіальних явищ в культурі та літературі, пародійно-сатиричних стратегій, постмодерністських наративних технік, природи фікційності. Не можна стверджувати, що усталена дефініція та чітко визначені ознаки металепсису вже сформульовані. Однак з кінця минулого століття не припиняються дискусії, уточнення проявів цього феномена, поштовхом чому стали спостереження Ж. Женетта. Як слушно зазначає Кр. Еванс

«Металепсис залишається найкращим загальним терміном і основним дескриптором для моментів, які заплутують рівні оповіді та фрейми, позаяк він укорінений у ширші моделі дієгетичних шарів та оповідних ситуацій, ґрунтується на греко-римській риторичній традиції та пов'язаний з багатим наратологічним та філософським підґрунтям» [10]. Отже, систематизація емпіричних досліджень, теоретичних узагальнень щодо металепсису є першим кроком для його вивчення як перспективного вектору літературознавства та застосування у сфері наратології, інтермедіальної взаємодії, трансгресивних явищ, метаструктур в літературі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В українській гуманітаристиці металепис досі не привернув увагу широкого кола дослідників, однак наявні праці показують, що металепис дотичний до аналізу трансгресії в художньому творі, наприклад, драматургії Ю. Косача (О. Вісич [1]), творів А. Володіна (В. Чуб [6]), теоретичних проблем метажанру, зокрема, фентезі (О. Тихомирова [5]), родинного нарративу (Н. Ліхоманова [3]), метафікційної гри (Н. Ізотова [2]), автофікціоналізації (О. Рекут [4]). Металепис тісно пов'язаний зі студіями метафікційних феноменів, вивчення яких в українському літературознавстві сприяло розробці теоретичних візій як на матеріалі української, так і зарубіжної літератури.

Постановка завдання. Мета представленої статті полягає у розгляді провідних спрямувань визначення металепису, його різновидів та ознак. Основна думка роботи полягає у тому, що концепт «металепису» є своєрідним синтетичним утворенням, що інтегрує інструменти, прийоми, які орієнтовані на активізацію читача. Металепис перетинається з автотарексисом, прийомами одивнення, проте тільки на одному зі своїх рівней. Відповідно, металепис зачіпає глибший шар текстотворення, який дослідники визначають як онтологічний. Розгляд цих категорій зумовлює головні завдання представленої роботи.

Виклад основного матеріалу. Металепис має давнє походження, проте змінився докорінно з правничого риторичного інструмента, коли опосередкована деталь чи вчинок перетворювався на переламну та визначальну ознаку, що перегортала перебіг розгляду справи [10]. Дж. Пір згадує й інші варіанти етимології поняття: «Його сенс можна легко зрозуміти з латинського еквівалента цього слова – *transumptio*: “припускати одну річ замість іншої”. Металепис має складну історію, позаяк він розглядався як різновид метонімії, особливої форми синонімії, або і те, й інше» [19]. Принагідно зазначимо, що Кр. Еванс обстоює доволі слушну думку щодо метафоричної основи металепису, спираючись на теоретичні зауваги П. Рікера про метафору як помилку, яка зводить разом речі, котрі не можуть бути наближеними, провокуючи непорозуміння: «Якщо метафора – це обчислена помилка на рівні речення, то металепис – це “обчислена помилка” на дієгетичному рівні, яка виникає при засвоєнні позицій оповідача, які логічно не узгоджуються між собою. Металепис “оголює” попередньо прихований зв'язок між додатковим або гіподієгетичним світом і первинним дієгезисом, запрошує до розгляду значущості цих відносин» [10].

Підбиваючи підсумки досліджень генезису металепису, Дж. Пір стверджує: «...на відміну від сучасних практик, металепис у стародавній літературі є серйозним прийомом, який використовується не для комічного чи антиілюзійського ефектів, а, скоріше, як засіб підвищення авторитету оповідача та підвищення достовірності нарративу» [19]. Цей висновок є цікавим з точки зору чинних функцій металепису, виокремлених дослідниками. Можна побачити, наскільки вони трансформувалися. Згідно міркувань Еванса, «металепис досягає перформативної сили та вимагає від читача певного ступеня самосвідомості» [10]. Про посилення перформативності зазначається у багатьох роботах. Щодо останньої функції, підвищення достовірності нарративу, то вона уявляється складнішою, особливо в контексті перформативності металепису та його ролі у трансмедійному нарративі, адже може «створювати враження реальної присутності вигаданих світів, представлених у межах оповіді» [20, с. 327].

Металепис сьогодні усвідомлюється як спосіб художнього мислення, що спрямований на підрич усталеної ілюзії, меж, конвенцій. Огляд досліджень переконує у тому, що функціональні можливості металепису значно розширилися. Підвалини до диференціації різних функцій було закладено у формулюванні Ж. Женеттом двох визначень поняття. Згідно першого, металепис розглядається як «будь-яке вторгнення позадієгетичного оповідача в дієгетичний всесвіт (або дієгетичних персонажів у метадієгетичний всесвіт тощо), чи навпаки» [2, с. 234–235]. Згідно іншого, металепис – це зсув між світом, у якому говориться та про який говориться [2, с. 236]. У подальшому розвитку теорії, цю двоїстість вдалося врегулювати, виробивши комплексний підхід, що об'єднує обидві позиції. Відповідно, розрізняються два рівні порушення меж у фікційному тексті: між нарративними світами та між нарративними голосами. Відома наратологиня М.-Л. Райен вважає, що «металепис відбувається коли дійова особа, що належить певному рівню, переходить на інший рівень, де вона не існує» [21, с. 135]. Продовжуючи ці роздуми, В. Волф ідентифікує металепис як «парадоксальну трансгресію між онтологічними рівнями» [27, с. 84]. До сказаного додається класифікація Дж. Тосса, який вирізняє три типи металепису: «трансгресія між світом історії та іншим імагінативним світом, трансгресія між світом історії та реальності та трансгресія між історією та дискурсом» [24, с. 190].

Визначення металепису, які, очевидно, тяжіють до метафоричності, відображають семан-

тику вибуховості, контрверсії та розривів, між якими проступає не порожнеча й вичерпаність, а смисл, який реципієнту має вважатися дивним. Саме тому, серед метафор-дефініцій металепису доцільно шукати концептуального зв'язку, скажімо, його формулювання як «раптового краху нарративної системи» В. Вольфа доповнюється спробою Д. Гофштадтера визначення як «дивної петлі» під час руху вгору (чи вниз) крізь рівні ієрархічної системи, коли ми раптово усвідомлюємо, що повернулися до того, із чого розпочали [14, с. 18]. Слід підкреслити, що рух вгору і вниз не є фігуральним виразом, а, навпаки, становить конкретні напрямки трансгресії, залежно від яких виокремлюються типи висхідного та низхідного металепису. Перший – це подолання межі у спрямуванні від фікції до реальності, коли вигадані персонажі опиняються у світі автора. Відповідно, другий, низхідний, – коли світ автора або він сам опиняється у вигадці. В. Вагнер висуває третє спрямування – «автоінтертекстуальність» між дієгезисом одного і того ж рівня, протистояння паралельним різномірним фіктивним всесвітам. Це спрямування пізніше отримує визначення «горизонтальний» металепис (J. Alber, B. Alice [8]) або «трансфікціональність» (R. Saint-Gelais [22]).

Найбільша теоретична напруга і найцікавіші результати виникають навколо дискусії про риторичний та онтологічний металепис. Обидва типи позначені трансгресією, але на різних рівнях. Перетин меж світів (реального та вигаданого) визначають як онтологічний. Перетин меж нарративних голосів, відповідно, риторичний. Зрозуміло, що функції та ефект у різних типах буде відрізнятися. В. Ре розглядає їх із позиції читача і дуже наочно окреслює відмінності: «З точки зору читача, фікційний пакт можна сформулювати так: “Я знаю, що це неправда, але я вдаю, що вірю”. Риторичний металепис, як правило, заважає другій частині речення: “Як я, читач, можу вдавати, що вірю в те, що це правда, якщо ти, оповідач, продовжуєш звертатися до мене і нагадувати, що розповідаєш історію?” Онтологічний металепис, як правило, заважає першій частині речення: “Чи справді я, читач, впевнений, що це не реально...? І чи можу я бути впевненим, що світ, у якому я живу, є справжнім?”» [20, с. 327].

Парадоксальність через подолання бар'єрів між рівнями ієрархії є однією із ключових ознак металепису. Його субверсивна інтенційність викликає асоціації з сучасною культурою та літературою, проте, вочевидь, металепис не є виключно феноменом сучасності, на що вказують його виразні автореференційні властивості, які можна спостері-

гати в літературі бароко, романтизму, модернізму. Автореферентність є засобом літератури осмислювати саму себе, виштовхувати себе до самооновлення. Подібне самоосмислення призводить до порушень текстової реальності, особливого синтезу з матеріалом позахудожньої реальності, припинення дії естетичної ілюзії, що «включає переважно почуття різної інтенсивності, образного та емоційного занурення в уявлений світ і переживання цього світу є подібним (але не є тотожним) до реального життя» [28, с. 51]

Тлумачення письма як артефакту [26, с. 2], плинність межі між текстом та реальністю, процесів сприйняття текстів [15, с. 37], авторське самовизначення у творчому процесі [18, с. 132] є провідними рисами автореференційних феноменів. Умовами автореференційного ефекту є виведення певних засобів фікційного світу за межі вигадки, художньої ілюзії. «Оскільки вигаданий світ тісно пов'язаний із мімезисом, демонстрація його фіктивності врешті-решт порушує заглиблення читачів у історію і створює “сильний антиілюзійний ефект”, за висловом Вольфа. Металепис порушує уявлення читачів про вигаданий світ та їх занурення в нього. Його наслідки, якщо не обов'язково передбачувані функції, вважаються антиілюзійними» [16, с. 10]. Натомість М. Флудернік уточнює, що, наприклад, у металеписі, у якому оповідач переміщується на нижчий нарративний рівень або персонаж на (інтра)дієгетичний рівень, спостерігається посилення саме ілюзійних ефектів [12, с. 384]

У цьому контексті металепис нагадує одивнення як оголення прийому, що виконує споріднені функції. Проте металепис виглядає більш радикальним, так що конвенціалізація не здатна стримати його парадоксальності [25, с. 72], його тяжіння до створення неможливих сценаріїв та подій, як на фізичному, так і логічному рівнях [7], що, власне, і порушує естетичну ілюзію. Відповідно, сатиричні та пародійні стратегії вписуються в коло творчих цілей металепису.

Однак потрібно зазначити, що металепис не вичерпується підривом та розхитуванням ілюзії, хоча нарративні можливості у виконанні цього завдання є надзвичайно розвинутими та різноманітними, як успішно доводять роботи літературознавців. Наративний металепис поширюється і на невербальні медіа, впливає на транс- та інтермедіальні контакти та переходить. Виокремлюються чотири особливості, які дозволяють металепису відбутися за межами вербального нарративу: по-перше, він проникає в артефакти/перформанси, які представляють

можливі світи, але не мають суттєвого зв'язку з наративністю; по-друге, існування в цих артефактах/перформансах різних рівнів або можливих (під)світів, які відрізняються один від одного за відношенням до «реальності» або «вигадки»; по-третє, фактичне порушення меж або плутанина (під)світів; по-четверте, парадоксальний характер трансгресії з відсилкою на «природну» або загальноприйнятну віру в непорушність цих (під)світів у «нормальному» житті та художній літературі. Виходячи з цього, металепис у будь-якому середовищі визначається як «зазвичай навмисне парадоксальне порушення або плутанина між (онто)логічно відмінними (під)світами та/або рівнями, які існують або на які посиляються, репрезентаціями можливих світів» [19].

Цікаві приклади наводить Е. Фейнсінгер, вивчаючи металепис в анімації. Дослідник зауважує: «Високий рівень контрасту та виразності є характерним як для металепису, так і для анімації загалом, позаяк багато анімаційних фільмів зосереджені на кількох помітних візуальних та оповідних елементах. Металепис часто вражає і приваблює у схожий спосіб із сильно перебільшеними, стилізованими або абстрактними конструкціями та рухами. Метареференційність металепису також відповідає тенденції анімації до рефлексії власного середовища та дискурсу. Нарешті, як металепис, так і анімація демонструють трансгресію меж: онтологічних у випадку металепису, уявних, естетичних чи ідеологічних у випадку анімації» [11].

Отже, яких би не торкнулися аспектів металепису, парадоксальність виступає на перший план. Проте що означає парадоксальність з точки зору нарації? Парадоксальну оповідь не можна охарактеризувати послідовною і зв'язною, вона демонструє неоднорідність наративних рівней, утворює онтологічно суперечливий сюжетний світ [9, с. 118]. Менш радикальні зсуви розглядаються у схожій категорії, відомої як силепсис. Силепсис розвиває межу між екстра- та інтрадієгетичним рівнями, але не підриває її остаточно. Можна вважати, що силепсис визначається меншою інтенсивністю субверсивності, перш за все, порівняно з онтологічним металеписом.

Однією з найбільших проблем вивчення функціонування металепису є нон-фікшн література. У документальному дискурсі пріоритетними вважаються стійка референтна зона, у якій голос наратора не може вільно змінювати позиції. З онтологічної точки зору документальний наратив позбавлений можливості у формуванні альтернативних світів. Саме тому, теоретики вважають, що металепис належить винятково художньому світу і визначає його специфіку. Досліджень з цієї проблематики не так вже і багато. Але наявні спроби успішно демонструють, що металепис, наприклад, в автобіографічному тексті виконує схожі до художньої літератури функції. У роботі С. Сміт і Дж. Вотсон доводиться, що «фігура металепису <...> сигналізує про диз'юнкцію онтологічних світів. Такі операції руйнують ілюзію читача про стійкий, зв'язний голос і ставлять під сумнів “ефект правди”, який автобіографічні оповідачі прагнуть досягнути...» [23, с. 24].

Висновки. Металепис – явище, що динамічно вивчається у сучасному гуманітарному дискурсі, наповнюється глибшим розумінням та уточненням його сутності. Парадоксальність, антиілюзійність настановна, подолання ієрархії та меж світів, автореференційність – властивості металепису, що відкривають приховане та переозначають усталене та прийняте. Його головна функція – активізація читача, пробудження сумнівів, запитань, відчуття заплутаності та відкриття множинності інтерпретацій. Однак уважні спостереження переконують у тому, що про металепис та його різноманітні прояви складно говорити у загальних визначеннях, не враховуючи нюансів, різновидів, відхилень. Попри поширене уявлення про трансгресивність металепису, дослідження демонструють, що цей інструмент не завжди призводить до зламу і перетину наративних меж, є більш витонченим і багатоманітним. Крім того, не завжди відбувається антиілюзійний ефект, адже деякі типи металепису навпаки посилюють занурення в ілюзію. Переходи між наративними рівнями можуть виконувати різні функції, моделюючи гнучкість взаємозв'язку уявного світу, наратора, світу читача і реальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вісич О. *Українська метадрама ХХ століття*: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей закладів вищої освіти. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2022. 244 с.
2. Ізотова Н. П. Метафікціональна гра в ракурсі когнітивного дейксису (на матеріалі романів Дж.М. Кутзее). *Studia Philologica (Філологічні студії)*. 2016. Вип. 6. С. 71–76.
3. Ліхоманова Н. О. Структура і функції родинного наративу в романі Кейт Аткинсон «За лаштунками в музеї». *Літературний процес: методологія, імена, традиції: збірник наукових праць. Філологічні науки*. Київ: Київський столичний університет імені Бориса Грінченка. 2019. № 14. С. 80–84.

4. Рекут О.В. *Автофікціоналізація як стратегія оповіді в італійському жіночому романі 80–90 рр. XX ст.:* автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.04; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка. К., 2009. 20 с.
5. Тихомирова О. Наративний металепис і метажанр фентезі: проблеми теорії. *Сучасні літературознавчі студії*. Випуск 15. 2018. С. 187–191.
6. Чуб В. П. *Поетика романної прози Антуана Володіна* : дис. ... канд. філол. н. (доктора філософії) за спеціальністю 10.01.04; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна; Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, 2018. 281 с.
7. Alber J. Impossible Storyworlds – and What to Do with Them. *Storyworlds: A Journal of Narrative Studies*. 2009. № 1. P. 79–96.
8. Alber J., Alice B. Ontological Metalepsis and Unnatural Narratology. *Journal of Narrative Theory*. 2012. 42.2. P. 66–92.
9. Brian D. Patrick Metalepsis and Paradoxical Narration in Don Quixote: A Reconsideration. *Letras Hispanas*. 2008. Volume 5 Issue 2. P. 116–162
10. Evans C. J. Logic Loops, Metaleptic Muddles and the Narrating Self: How the Interior Hermeneutics of Biblical Narrative invite Readerly Self-Involvement. London: King's College, 2018. 410 p. URL: https://kclpure.kcl.ac.uk/ws/portalfiles/portal/101968094/2018_Evans_Chris_0939896_thesis.pdf [Access date: 21.08.2024].
11. Feyersinger E. Diegetic Short Circuits: Metalepsis in Animation. *An Interdisciplinary Journal*. 2010. № 5(3). P. 279–294. URL: http://www.carolineleaf.com/PDFs/5.Metalepsis_Aimation_Interis_Studies_2010.pdf [Access date: 21.08.2024].
12. Fludernik M. Scene Shift, Metalepsis, and the Metaleptic. *Mode Style*. Vol. 37. No. 4. (Winter 2003). P. 382–400.
13. Genette G. *Narrative Discourse: An Essay in Method*. Ithaca: Cornell University Press, 1972. 285 p.
14. Hofstadter D. R. *I am a strange loop*. New York : Basic Books, 2007. 433 p.
15. Hutcheon L. *Narcissistic Narrative: The Metafictional Paradox*. Waterloo : Wilfred Laurier University Press, 1980. 168 p.
16. Kukkonen K. Metalepsis in Popular Culture: An Introduction. *Metalepsis in Popular Culture*. Ed. by Karin Kukkonen and Sonja Klimek. Berlin, New York: De Gruyter, 2011. P. 1–21.
17. Lutas L. Metalepsis in Different Media. *Beyond Media Borders. Intermedial Relations among Multimodal Media*. Ed. L. Elleström. 2021. Vol. 2. P. 149–173.
18. Müller-Zettelmann E. “A Frenzied Oscillation”: Auto-Reflexivity in the Lyric. *Theory into Poetry: New Approaches to Poetry*. Ed. E. Müller-Zettelmann. Amsterdam, New York : Rodopi, 2005. P. 125–147.
19. Pier J. Metalepsis. *Handbook of Narratology*. 2016. №1. P. 326–343. URL: <https://www-archiv.fdm.uni-hamburg.de/lhn/> [Access date: 21.08.2024]
20. Re V. *The Monster at the End of This Book Metalepsis, Fandom, and World Making in Contemporary TV Series World Building. Transmedia, Fans, Industries*. Amsterdam University Press. 2017. P. 321–342.
21. Ryan M.-L. “Impossible Worlds and Aesthetic Illusion”. *Immersion and Distance: Aesthetic Illusion in Literature and Other Media*. Studies in Intermediality 6. Amsterdam: Rodopi, 2013. P. 131–148.
22. Saint-Gelais R. *Fictions transfuges. La transfictionnalité et ses enjeux*. Paris: Seuil, 2011. 605 p.
23. Smith S., Watson J. Metalepsis in autobiographical narrative. *European Journal of Life Writing*. 2019. Vol. 8. P. 1–27.
24. Thoss J. Unnatural Narrative and Metalepsis: Grant Morrison’s Animal Man. *Unnatural Narratives – Unnatural Narratology. Lingua & Litterae* 9. Eds. Jan Alber, Rüdiger Heinze. Berlin: de Gruyter, 2011. P. 189–209.
25. Thoss J. *When Storyworlds Collide: Metalepsis in Popular Fiction, Film and Comics*. Studies in Intermediality 7. Leiden and Boston : Brill Rodopi, 2015. 194 p.
26. Waugh P. *Metafiction: The Theory and Practice of Self-Conscious Fiction*. London and New York: Routledge, 1984. 176 p.
27. Wolf W. *Metareference across Media: The Concept, its Transmedial Potentials and Problems, Main Forms and Function. Metareference across Media: Theory and Case Studies*. Studies in Intermediality 4, ed. Werner Wolf, in collaboration with Katharina Bantleon and Jeff Thoss. Amsterdam: Rodopi. 2009. P. 1–85.
28. Wolf W. “Aesthetic Illusion”. *In Immersion and Distance: Aesthetic Illusion in Literature and Other Media*. Amsterdam: Editions Rodopi B.V., 2013. P. 1–63.